

*Н. І. Шевченко,
к. держ. упр., Дніпропетровська державна фінансова академія*

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ ЯК ОСНОВА ПОДОЛАННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Визначено заходи щодо використання інновацій у самодостатньому розвитку національних економік. Досліджено процеси здійснення інституційних змін, що вплинули на розвиток інноваційної сфери.

Measures are certain on the use of innovations in sufficient development of national economies. The processes of realization of institute changes which influenced on development of innovative sphere are explored.

Ключові слова: інновації, інституційні зміни, конкуренція, технологічний уклад, управління, формування.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Еволюція світової економіки протягом ХХ ст. призвела до інтернаціоналізації конкуренції. Великі конкуруючі фірми (транснаціональні компанії), а через них — країни їх базування, здійснюють по-справжньому глобальну стратегію, розміщуючи виробництва в багатьох країнах. Водночас суттєвих змін зазнали форми і методи конкурентної боротьби: відбувся перехід від досконалої (вільної) до переважно недосконалої (монополістичної та олігополістичної) конкуренції; "центр ваги" перемістився від цінової до нецінової конкуренції. Інституційні зміни, що забезпечують розвиток на основі здорової конкуренції, зростання продуктивності економіки, формування нової структури суспільного виробництва є основою подолання істотних деформацій і суперечностей, притаманних суспільству інноваційного розвитку.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Окремі аспекти щодо формування інституцій інноваційного розвитку в Україні досліджені сучасними вітчизняними економістами. Цим науковим проблемам присвячені праці З. Адаманової, О. Александрової, О. Алімова, Ю. Бажала, А. Гриценка, М. Йохни, Я. Жаліла, Б. Кваснюка, В. Осецького, М. Пашути, Л. Федулової, А. Чухно, М. Шарко та інших вчених.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

— визначити заходи щодо використання інновацій у самодостатньому розвитку національних економік;
— дослідити процеси здійснення інституційних змін, що вплинули на розвиток інноваційної сфери.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Політика інтенсивного впровадження у виробництво нових технологій, нововведень та винаходів, підвищення їх якості отримують особливе значення в умовах трансформації. Важливим завданням сьогодення для суспільства, держави, підприємств і всіх громадян країни є створення адекватного інноваційній економіці інституційного середовища та адаптування нових інституцій до вимог, що склалися в суспільному світовому порядку.

Заходи щодо використання інновацій є результатом не тільки потреби самодостатнього розвитку національних економік, а й намагання забезпечити домінування на ринках новітніх технологій, заповнити певну "технологічну прогалину" у світовому просторі, реалізуючи тим самим свої національні інтереси.

Ринкова економіка та її інституції формуються разом з індустріальною основою суспільства і притаманними їй техніко-технологічними інституціями. Це один і той же процес формування інноваційної моделі економіки як пануючої інституції, розглянутий у двох аспектах: соціально-економічному та техніко-технологічному. В інверсійному варіанті індустріальна структура вже існує, але, коли вона починає функціонувати на ринкових засадах, виявляється невідповідність її інституцій цій основі. Це зумовлює інший порядок та переважно інституційний характер економічних перетворень.

Визначимо інституційні зміни як безперервний процес кількісно-якісних і сутнісних перетворень та формування притаманних ринковій економічній системі соціальних і економічних інституцій. Така трансформація охоплює систему змін у економічній, політичній, правовій, соціальній та духовній компонентах суспільної системи. Кінцевою метою змін кожної з них є формування макроекономічного середовища, орієнтованого на максимальне задоволення потреб кожного індивіда та подолання протиріччя між ними, створюючи необхідні інституційні умови для високих темпів інноваційного розвитку.

Інституціональна система є єдністю сталості й мінливості, взаємозумовленості й взаємовиключення, позитивного і негативного. Всі характерні риси інституціонального процесу вказують на наявність внутрішніх протилежних сторін у його структурі. Виникнення суперечності, проходження певних стадій, ступенів розвитку та її розв'язання створює передумови для стрибка в новий якісний стан. Розв'язання суперечності всередині інституційної системи включає тотожність інституційних елементів, їх взаємовизначення один через одного й, у результаті, взаємозаперечення протилежних моментів [6, с. 55]. Безперервний процес розв'язання і відтворення суперечностей у межах інституційної системи складає основу процесу руху, а відповідно і перетворень.

На темпи таких перетворень впливають внутрішні, іманентні системі фактори і зовнішні, що привносяться ззовні. Успіх зовнішньої експансії визначається когерентністю, несуперечністю старих і формованих інституцій, станом системи, етапом її життєвого циклу, здатністю до опору, наявністю соціальних верств, що підтримують реформи та інтенсивності такої підтримки. Внутрішні чинники змін можуть мати об'єктивний характер, зумовлений станом природного середовища, розвитком матеріально-технічного базису, ступенем досконалості технологій, особливостями людського сприйняття та реакції на навколишню реальність.

У процесі здійснення інституційних змін, що вплинули на розвиток інноваційної сфери, на нашу думку, доцільно виокремити два етапи. Основні завдання першого етапу (поч. — кін. 90-х років ХХ ст.) визначимо як завершення приватизації в реальному секторі економіки, створення ринку цінних паперів, введення приватної власності на землю, здійснення демонополізації промисловості, забезпечення дії вільної конкуренції, лібералізація зовнішньоекономічної діяльності.

Початок другого етапу інституційних перетворень (кін. 90-х років ХХ ст. — по цей час) пов'язаний зі зростаючим розумінням фундаментальної ролі факторів духовного, культурного, ідеологічного та політичного характеру. Нехтування національною багатоплановою складовою людського життя неминуче заводить реформи у глухий кут або, в гіршому випадку, до соціального протесту і вибуху.

Отже, проведення змін в інституційній системі є підґрунтям створення таких стимулів і мотивів діяльності, які дозволять сконцентрувати зусилля широких верств населення на тих напрямках, що забезпечать втілення у реальність трансформаційних програм і планів.

Русійною силою інституційних змін є підприємець-новатор, який реагує на стимули, закладені в інституційній основі.

В основі формування норм лежать інтереси, домінують яких є економічна вигода. В ідеалі цілі державної економічної політики повинні визначатися суспільними інтересами. Але, оскільки немає жодного конкретного суб'єкта політичного чи економічного процесу, чий інтереси повністю збіглися із суспільними, тому насправді державна економічна політика "визначається не стільки суспільними інтересами, скільки нескінченною чергою виключно приватних інтересів" [1, с. 113]. Узгодити суперечливі приватні інтереси таким чином, щоб їх результатуючий вектор був спрямований на досягнення загальносуспільних цілей, можна лише за допомогою досконалої інституційної системи, оскільки саме вона має істотний вплив на мотиви і стимули інноваційної діяльності.

Новаторська функція підприємця відзначається сильною взаємодією складових мотивації до праці, матеріальних та моральних стимулів. Новатор відрізняється колосальним творчим та інтелектуальним потенціалом, здатністю генерувати ідеї у будь-якій сфері підприємницької діяльності під впливом внутрішніх спонукальних мотивів до самовираження, реалізації власних можливостей. Саме тому поєднання інноваційної діяльності та підприємництва дає дуже часто "вибуховий", значний ефект [9, с. 26].

Основний стимул підприємців до здійснення інноваційної діяльності зазвичай пов'язують з бажанням збільшення прибутків за рахунок продажу на ринку більш якісної, конкурентоздатної продукції чи застосування більш ефективної або модифікованої технології. А також "джерело його винагороди полягає в оптимізації обміну-спілкування й скороченні суми трансакційних і трансформаційних витрат" [4, с. 43]. Проте на шляху отримання додаткового прибутку чи надприбутку існує інноваційний поріг, який далеко не всі здатні подолати: підвищені витрати періоду освоєння нової продукції чи технології. Не відомо, як поведуть себе покупці

цієї продукції, чи прийме її ринок, чи виправдаються розрахунки про обсяг продажу та окупність витрат.

Визначальною силою, що спонукає до здійснення інноваційної діяльності, є закон ринкової конкуренції, який змушує підприємців під загрозою падіння прибутку, втрати конкурентоздатності і банкрутства боротися за завоювання ринкової ніші та власного споживача.

Вважаємо, що серед основних факторів мотивації суб'єктів інституційних змін доцільно виокремити:

- очікувані вигоди (зростаюча віддача в процесі граничних інституційних змін);
- цінність створених інституцій з точки зору відповідності економічним інтересам;
- легітимність впроваджених норм.

На думку Д. Норта, постійна взаємодія інституцій і організацій в умовах економічної конкуренції примушує організації в боротьбі за виживання постійно інвестувати в знання. Характер і спрямованість знань, отриманих індивідами і їх організаціями, визначають сприйняття можливостей і вибір, що впливатиме на поступову зміну існуючих інституцій. Оскільки між елементами інституційної системи існує тісний взаємозв'язок, то інституційні зміни залежать "від попередньої траєкторії розвитку" [5, с. 104] та індивідуальних особливостей економічних суб'єктів, їх ментальності та розумових здібностей.

Як засвідчує реальне господарське життя, саме суб'єктивні рішення учасників інституційного процесу призводять до вибору, який не є найкращим, а тому і до надмірних трансакційних витрат. Інституційні зміни відбуваються через так зване "замикання", викликане в економіці здатністю інституцій збільшувати прибутки організацій, що породжує залежність організацій від інституційної основи суспільства. Зростання майбутніх доходів — єдина умова, за виконання якої організації згодні виокремити кошти для удосконалення правил і законів.

Якість інституційних змін прямо залежить від інституційних (стратегічних) інвестицій, що охоплюють витрати на формування необхідної системи знань про шляхи і можливості інституційних перетворень, а також витрати на розробку способів суспільно-політичної підтримки цих перетворень. Стратегічні інвестиції — це той системний фактор, який несе у собі визначений імпульс розгортання всієї множини актів господарювання, здійснюваних всіма учасниками ринку на всіх рівнях. В умовах розширення масштабів ринкових відносин відбувається формування інституцій ринкової макроекономіки, а також перетворення суспільства виробників на суспільство інвесторів [8, с. 149].

Джерелом інституційних інвестицій у економічно розвинених країнах є майбутні прибутки організацій, отримані від підвищення якості інституційної системи. В процесі інституційних змін відбувається формування нового інституційного порядку, скорочення трансакційних витрат, зменшення невизначеності, ризику, асиметрії інформації та опортуністичної поведінки контрагентів.

Інституційні зміни мають певну специфіку, зумовлену недосконалістю, розбалансованістю і незавершеністю інституційної системи, тому у цей час функція основного трансформаційного суб'єкта покладається на державу, яка повинна проводити цілеспрямовану і планомірну політику.

В Україні склалася ситуація, характерна для радянських часів, коли більше уваги приділяється переконуванням, роз'ясненням, пропаганді, агітації та заходам адміністрування для ініціації змін у потрібному напрямку.

В основних рисах визначено мету соціально-економічних перетворень, прийнято численні програми і плани, в яких вказано, що, де, коли і кому потрібно робити для їх досягнення, проте реальні результати свідчать, що наявна інституційна система досить часто створює такі стимули і ініціює

такі мотиви, які спрямовують дії економічних агентів на досягнення цілей, діаметрально протилежних закладеним у програмах трансформації [3, с. 29].

Так, більш вигідним лишається інвестування у розвиток тіншових, а не постіндустріальних технологій, більше прибутків приносить спекулятивна посередницька, аніж інноваційна діяльність, переваги у конкурентній боротьбі отримує не той, хто добре працює і сплачує всі податки, а той, хто їх приховує чи користується заступництвом чиновників.

Економічна система України зберігає традиції централізованого бюрократичного управління, які в процесі політичних та економічних трансформацій перетворилися у форму кланово-олігархічну. Тобто успішність будь-якої економічної діяльності, надійність додержання виконання контрактів, отримання власності та її збереження залежить від особистої приналежності економічного агента до клану або близькості до державної влади. Побудована на такій основі інституціональна система не сприяє політичній стабілізації суспільства, блокує природний механізм дії ринкової конкуренції, не гарантує захисту права власності. Тому робимо висновок, що вона не спроможна забезпечити достатні для реалізації потенціалу сучасної технології обсяги інвестицій, що є причиною гальмування інноваційної активності економічних агентів та інноваційного розвитку.

За висновками аналітиків Всесвітнього банку, місія будь-якої держави заснована на виконанні п'яти функціональних завдань: зміцненні основ законності, підтриманні збалансованого політичного середовища, інвестиціях в основні соціального забезпечення, підтримці незахищених прошарків населення, захисті довкілля. При цьому дії уряду повинні спиратися на такі складові як прозорість, простота і передбачливість. На жаль, влада в Україні до цього часу не стала підконтрольною суспільству, державна політика не є прозорою, а ефективною системою управління ще не створено. Українські чиновники мають змогу використовувати у власних цілях державну власність, контролюють розподіл матеріальних ресурсів, діяльність каральних і фіскальних органів з метою отримання "тіншових" доходів.

У період трансформації в країні сформувалися так звані адміністративно-територіальні групи, які отримували дешеві бюджетні ресурси, забезпечували державні замовлення, можливість участі в приватизації високо прибуткових підприємств тощо. Оскільки інституційні зміни ініціюються групами, що мають власні інтереси, то наслідком створення таких інституцій є орієнтація на обслуговування вузьких корисливих інтересів на противагу державним. Така ситуація не дозволяє забезпечити інноваційний розвиток держави як системи, а радикальна трансформація суспільства потребує державної влади, що ефективно працює, і це є головною проблемою інституційних змін.

Здійснення законодавчого забезпечення реформування відбувалося в період, коли старі механізми господарських процесів уже перестали діяти, а нові ще не були зроблені. Тому закономірно виникла необхідність принципового оновлення законодавчої бази інноваційної діяльності. Головним прорахунком при цьому стало те, що реформування законодавства звелось до розробки ряду абстрагованих від дійсності економічних правил і законів, більш приємних для країн з ринковою економікою, а не для країн у транзитивному періоді.

Становлення правових основ інноваційного розвитку співпало із загостренням кризових явищ в економіці держави і суспільстві, дія нормативних документів була спрямована на вирішення завдань поточного характеру. Проте позитивним результатом процесу реформування економіки, на наш погляд, є прийняття законодавчих актів, що регламентували зміни форм власності в Україні, становлення нових організаційних форм підприємництва та формування недержавного сектору економіки [7, с. 34].

Пострадянська приватизація призвела до переходу власності в руки власників, які створили (або не піклувалися про створення) неефективні організаційно-господарські форми, чим зумовили низьку конкурентноздатність, високі транзакційні витрати та відсутність активної мотивації інноваційного розвитку в державі.

Після переходу до ринкової економіки підприємства дістали можливість самостійно використовувати свій капітал, але у зв'язку з економічною кризою перших років незалежності вони не могли направляти його на технічне і технологічне оновлення виробництва. Це пов'язуємо з тим, що ігнорувалися специфічні риси перебудови економіки; заходи структурної політики стали аналогом заходів стабілізаційної політики; прийнята в Україні програма структурної трансформації не базувалася на прогностичних оцінках економічного розвитку і практично не передбачала механізмів попередження негативних тенденцій; домінуючим принципом здійснення структурної політики став галузевий підхід, хоча, на думку дослідників, більш доцільним у сучасних умовах стає секторальний та проектний принципи реалізації структурних зрушень [2, с. 131]. Наслідком перелічених негараздів стає зростання питомої ваги зношених основних фондів і виробничої інфраструктури, скорочення резервних виробничих потужностей, низький технологічний рівень виробництва, що зумовлює його високу енерго- і матеріаломісткість.

ВИСНОВКИ

Сьогодні закладається майбутня структура виробництва продукції, у якій домінує третій технологічний уклад, що є свідченням негативних тенденцій розвитку національної економіки. Подолання наслідків неефективного господарювання командно-адміністративної системи можливе тільки через потужний перерозподіл інноваційних ресурсів суспільства на користь конкурентоспроможних наукоємних виробництв.

Література:

1. Геєць В.М. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку: монографія / Геєць В.М., Гриценко А.А. та ін. — К.: Фенікс, 2003. — 1008 с.
2. Катигрובה О.В. Проблеми здійснення інституційних перетворень економіки в сучасних умовах / Катигрובה О.В. // Вісник Полтавської державної аграрної академії. — 2006. — № 1. — С. 129—133.
3. Концепції інституціональної економічної теорії в управлінні розвитком соціально-економічних систем: Монографія / [М.А. Йохна, В.В. Стадник, П.Г. Іжевський, О.В. Замазій, В.Л. Карпенко]. — Хмельницький: ХНУ, 2007. — 313 с.
4. Липов В.В. Мотивація інституціональних змін у трансформаційній економіці: монографія / Липов В.В. — Х.: НФУ, 2004. — 183 с.
5. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Норт Д. — К.: Основи, 2000. — 198 с.
6. Носова О.В. Інституційні суперечності перехідної економіки / Носова О.В. // Економічна теорія. — 2004. — № 3. — С. 52—59.
7. Осецький В.Л. Ідеї М.Зібера в контексті інституційних реформ / Осецький В.Л., Катигрובה О.В. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія "Економіка". — 2007. — № 96. — С. 32—35.
8. Решетило В.П. Економическая синергетика институциональных отношений / Решетило В.П. — Х.: ХНУ, 2006. — 288 с.
9. Тульпа І.А. Формування інноваційної стратегії в умовах технологічних змін / Тульпа І.А., Сумець О.М. — Х.: Основи, 2004. — 174 с.

Стаття надійшла до редакції 23.09.2011 р.